

قالی هریس؛ نقش مایه و رنگ

(تاریخ دریافت: ۱۳۹۸/۳/۲۳، تاریخ پذیرش: ۱۳۹۸/۴/۷)

امید بنام^۲

چکیده

قالی بافی، حرفه‌ای قدیمی در آذربایجان است که در هیچ برهه‌ای از تاریخ متوقف نشده و امروزه نیز به شیوه سنتی و با تکیه بر سنت‌های قالی بافی، از سوی زنان شهرستان هریس و روستاهای اطراف آن مانند بخشایش، قراجه، گوراوان، نمرور، زرنق، ترکایش، اسنق، کلوانق و بیلوردی انجام می‌شود. تا دوره قاجار بافت قالی‌های تمام ابریشم در این مناطق رواج داشت، اما پس از آن تولیدات به سمت تمام‌پشم و با تغییراتی در طرح و رنگ‌بندی حرکت کرد. نام نقوش و گل‌های مورد استفاده در قالی هریس، برآمده از طبیعت و اشیای پیرامون بافندگان است؛ به گونه‌ای که برخی نقوش عمومیت دارند و برخی دیگر منحصر به یک بافنده و خانواده او هستند. از طرح‌های معاصر قالی‌های هریس می‌توان به تاجری، چیلنگری، سیل آپاران، قره‌قاش و غیره اشاره کرد که با نقش‌مایه‌های مختلفی بافته می‌شوند. نخستین نشانه برای شناخت قالی مناطق، توجه به طرح، نقش مایه و هماهنگی رنگ‌بندی است. در این مقاله با رویکرد توصیفی - تحلیلی و استفاده از روش کتابخانه‌ای و میدانی، سنن قالی بافی و نقش‌مایه‌های ویژه فرش هریس که مهر اصالت بر آنها وجود دارد، بازشناسی شده است.

کلیدواژه‌ها: قالی، قالی هریس، طرح قالی، نقش مایه قالی، گل قالی

۱. این مقاله از پژوهشی با عنوان «قالی آذربایجان؛ آینه فرهنگ و هویت» استخراج شده است.

۲. کارشناسی ارشد مدیریت اقتصاد فرش، طراح نقشه‌بافی. رایانامه:omidbenam@yahoo.com

۱۶ فصلنامه فرهنگ مردم ایران

مقدمه

هریس^۱ یکی از شهرهای شرقی استان آذربایجان شرقی و مرکز شهرستان هریس است. بررسی باستان‌شناسان نشان می‌دهد که در گذشته تمدن‌های متعدد تاریخی در این منطقه وجود داشته‌اند. شهرستان هریس از جنوب به شهرستان بستان‌آباد، از شرق به شهرستان‌های سراب و مشکین‌شهر، از غرب به شهر تبریز و از شمال به شهرستان‌های اهر و ورزقان محدود است. فاصله هریس تا تبریز حدود ۶۰ کیلومتر است. از گذشته دور در شهرها و روستاهای آذربایجان، گسترده‌ترین نوع صنعت، نساجی و قالی‌بافی بود و محصولات ابریشمی آن، از نظر کیفیت و کمیت، نسبت به فرآورده‌های دیگر شهرها برتری داشت. در این شهر، سالانه نزدیک به شش هزار گونی ابریشم تولید می‌شد. قالیچه‌هایی که در میان سده هجدهم در آذربایجان و بویژه تبریز و هریس بافته شده‌اند، هم‌اکنون زینت‌بخش اکثر موزه‌های اروپای غربی هستند. از دوره‌های پیش از صفویه منابع مستندی در زمینه تاریخچه قالی هریس در دست نیست. اما از دوره صفویه نمونه تمام‌ابریشم قالی‌هایی از هریس و بخشایش^۲ موجود است که این قالی‌ها هم‌اکنون در موزه‌های معتبر دنیا همانند موزه فیلادلفیا^۳ و برخی کلکسیون‌های خصوصی نگهداری می‌شوند.

پیشینه پژوهش

در کتاب *قالین* (۱۳۹۳) نوشته سید طاهر صباحی، گفته شده است که اطلاعات دقیقی درباره تولیدات فرش در پیش از قرن نوزدهم در دست نیست. اما به نظر می‌رسد بافندگان محلی به دلیل آشنایی با واگیره‌بافی که به ترکی *اورنک* خوانده می‌شود، نمونه کوچکی از طرح را مانند الگو در اختیار می‌گرفتند و آن را تکراربافی می‌کردند.

1. Heris

۲. بخشایش یکی از شهرهای استان آذربایجان شرقی است که در بخش مرکزی شهرستان هریس واقع شده است.

3. Philadelphia Museum of Art

قالی هریس؛ نقش‌مایه و رنگ ❖ ۱۷

همچنین در کتاب *قالی ایران*، (۱۳۶۸) سیسیل ادواردز^۱ در بخش تبریز و ناحیه قالی‌بافی هریس می‌نویسد: بدون شک از آغاز قرن نوزدهم و احتمالاً پیش از این تاریخ، قالی‌بافی در ناحیه هریس و بیشتر اکثر روستاهای منطقه رواج داشته است. وی معتقد است، یکی از تجار مشهور تبریزی، طرح گردانی (لچک و ترنج) را برای بافت به این روستا آورد، اما چون از بافتن آن عاجز بودند به صورت خطوط عمودی و افقی و اریب ۴۵ درجه در آوردند. در کتاب *فرش ایران* (۱۳۸۵)، نوشته محمدجواد نصیری نیز در چند سطر به بیان نام طرح‌های منطقه می‌پردازد و بیان می‌کند که قالیبافان منطقه هریس در گذشته از به کارگیری نقشه احتراز می‌کردند و بیشتر فرش‌های خود را به کمک حافظه می‌بافتند. در کتاب پژوهشی در *فرش ایران* (۱۳۸۱)، تورج ژوله نیز در بخش آشنایی با قالی‌های آذربایجان، از این منطقه در گروه قالی‌های محلی و روستایی نام می‌برد. در بخشی دیگر از این کتاب به کپی طرح‌های لچک و ترنج منطقه در دیگر مناطق آذربایجان اشاره شده است. همچنین در مقاله‌ها و مطالب اینترنتی نیز مطالبی درباره قالی‌بافی منطقه هریس آمده است. اما در هیچ کدام به نمونه‌های تاریخی، نام محلی ابزار، نقش‌مایه‌ها و سنن قالی‌بافی منطقه اشاره نشده است.

هریس و سابقه قالی‌بافی تمام ابریشم

بر اساس نام‌هایی که در *وقف‌نامه ربع رشیدی* آمده است، می‌توان گفت که شهر هریس در قرن‌های هفتم و هشتم هجری قمری، روستایی بزرگ و آباد بوده است. آب و هوای این منطقه به نسبت سرد و نیمه‌خشک است و رودهای تلخه‌رود (آجی چای)، زرنق^۲ و میتق^۳ در کنار چشمه‌های آب معدنی در آن جریان دارند. چند بنای تاریخی مهم از دوره فرمانروایی ایلخانان و جانشینان آنان در این منطقه بر جای مانده که عبارت‌اند از: بقعه شیخ اسحاق (در روستای خانقاه خانم‌رود)، گورستان‌های میتق، هیق، گوور، مسجد سنگی جمال‌آباد و مسجد اسنق (مربوط به قرن هشتم هجری).

1. Arthur Cecil Edwards

2. zarnaq

3. minaq

نمونه‌ای از آثار تاریخی که قدمت قالی‌بافی منطقه هریس را نشان می‌دهد، سنگ‌نبشته‌ای در روستای باروق است که در آن تصویر قیچی و چاقوی قالی‌بافی دیده می‌شود. همچنین روی سنگ قبرهای روستاهای منطقه نیز طرح‌های ترنج، سرترنج، نقوش هندسی، گل و گیاهان ختایی و سروی قابل مشاهده است.

بیشتر اهالی هریس به کشاورزی و دامداری مشغول‌اند و قالی‌بافی نیز به عنوان حرفه‌ای قدیمی که در هیچ برهه‌ای از تاریخ متوقف نشده است، به شیوه سنتی از سوی زنان انجام می‌شود. در هریس، کار قالی‌بافی در بخش‌هایی همچون بخشایش، قراجه، گوراوان، نمرور، زرنق، ترکایش، اسنق، کلوانق و بیلوردی رواج دارد. با اینکه بسیاری از شواهد و آثار بر جای مانده در منطقه، وجود قالی‌بافی در هریس را از سال‌ها پیش تأیید می‌کند، اما هیچ منبع مستندی پیش از دوره صفوی در این زمینه وجود ندارد. از دوره صفوی نمونه‌هایی هر چند محدود، اما بی‌نظیر از قالی منطقه موجود است. پوپ^۱ دو نمونه قالی در کتاب خود ارائه و آنها را به بخشایش (شهری کوچک در نزدیکی هریس) نسبت می‌دهد و می‌نویسد: در بخشایش که در جنوب اردبیل قرار دارد، کارگاه مهمی وجود داشته که تولیدکننده قالی‌های خوبی در شمال غربی ایران است (پوپ و اکرم، ۱۳۸۷: ۲۲۳۰).

تصویر ۱. قالی طرح درختی احتمالاً بخشایش،
قرن دهم هجری (موزه فیلادلفیا)

1. pope

قالی هریس؛ نقش مایه و رنگ ❖ ۱۹

با اینکه قالی بافی در هریس از گذشته‌های دور مرسوم بوده است، اما نام قالی‌های هریس و شهرتش به دوره قاجار برمی‌گردد و زمان شروع صادرات آنها به کشورهای خارجی نیز همین دوره است. در دوره قاجار نیز می‌توان نمونه‌های تمام‌ابریشم از قالی هریس را دید، اما بعد از آن تولیدات تمام‌پشمی با تغییراتی در طرح و رنگ‌بندی آن به وجود آمد.

تصویر ۲. قالی تمام‌ابریشم هریس، نیمه دوم سده ۱۳ ه.ق (موزه فرش ایران)

تصویر ۳. قالی تمام ابریشم هریس، کتیبه دار، تاریخ بافت قالی سال ۱۲۴۸ ه.ق
(موزه فرش ایران)

قالی های تمام ابریشم هریس، جزو قالی های آنتیک جهان به شمار می روند و امروزه در موزه ها و برخی مجموعه های شخصی می توان نشانی از آنها یافت. در طرح و نقش قالی های تمام ابریشمی هریس، اسلیمی بندی، گل شاه عباسی، قاب قبابی، گلدانی شاه عباسی، محرابی قندیل دار، لچک و ترنج، سرتاسری و گاه دارای خط نوشته مشاهده شده است. در این قالی ها، کتراست هم از حیث تیره و روشن و هم از حیث ضرباهنگ متنوع رنگی، در نقش های ریز و درشت به لحاظ تزئینات دارای جایگاه مهمی است.

قالی هریس؛ نقش‌مایه و رنگ ❖ ۲۱

قالی‌های معاصر هریس

از دوران گذشته نام مشخصی از تولیدکنندگان قالی هریس در دست نیست. اما در قالی‌های قدیمی هریس (۱۰۰ تا ۱۵۰ سال) می‌توان از تولیدات خاندان گنجه‌ای (محمداف یا گنجه‌زاده) نام برد. حاج حسن گنجه‌ای یکی از اربابان منطقه بود و همزمان در شهرهای از میر و استانبول تجارت‌خانه داشت و در هریس و بخشایش به‌طور اختصاصی برای تولید قالی سرمایه‌گذاری می‌کرد. نقل شده است که گنجه‌ای‌ها در بعضی از قالی‌های نفیس خود، از بودهای زربفت استفاده می‌کردند.

تصویر ۴. قالی تمام‌ابریشم کتیبه‌دار هریس (فابریک حاج بابا گنجه‌ای)

در کتاب *قالی ایران* (۱۳۶۸) نقل شده است: بافندگان این ناحیه در کار دیگری نیز مهارت دارند که نظیر آن را تنها در مرکز قالی‌بافی دیگر، یعنی *اوشاک* واقع در ترکیه، مشاهده کرده‌ام. در هر دوی این نواحی طرح‌هایی را که بر روی کاغذهای شطرنجی کشیده می‌شود یا استادکاری که نقشه را می‌خواند، مورد استهزاء قرار می‌دهند، زیرا برای این منظور یک تکه چلوار را به وسیله سنجاق به دیوار مقابل نصب می‌کنند و با نگاه کردن گاه‌گاه به آن می‌توانند قالی را به هر قطعی که سفارش می‌دهند، بیافند. این خود مهارتی شگفت‌انگیز است؛ مهارتی غریزی و حسی در طرح‌ریزی. چند سال قبل هنگام بازدید از یکی از روستاهای هریس یک تخته قالی غیر معمولی با طرحی زیبا بر یکی از دارهای قالی‌بافی نظرم را جلب کرد. از بافنده تقاضا کردم نقشه آن را به من نشان دهد. وی با حجب فراوان از جعبه‌ای که در گوشه کارگاه بود دستمالی مربع نظیر دستمال‌هایی که در منچستر برای صدور به کشورهای مشرق زمین تهیه می‌کنند، بیرون

۲۲ ❖ فصلنامه فرهنگ مردم ایران

آورد. حاشیه آن از گل و بوته تشکیل گردیده بود با ترنجی از گل و لچک‌هایی که در گوشه قرار داشت. در این نقوش، دو رنگ یعنی سفید و قرمز به کار رفته بود. زن قالیباف با این سرمشق (الگوی) نامناسب، قالی تحسین‌آمیز و کاملی در چندین رنگ مختلف بافته بود. طرح لچک ترنجی کاملاً صحیح و با فواصل مناسب در این قالی ظاهر گردیده بود، ولی باز کلیه خطوط طرح به شکل شکسته به کار رفته بود. (ادواردز، ۱۳۶۸: ۷۸)

اگر به این مطلب ادواردز که خود یکی از مدیران و تجار کمپانی قالی شرق بود، دقت کنیم، نبوغ و نگاه هنرمندانه زنان قالیباف منطقه را می‌توان به روشنی دریافت که این امر قدرت انتزاع از طبیعت را نزد قالیبافان منطقه نشان می‌دهد. نام نقوش و گل‌های مورد استفاده در قالی هریس، اغلب بر اساس شباهت آنها به اشیاء یا حیوانات انتخاب می‌شوند. برخی از نقوش در بین تمام اهالی عمومیت دارند، ولی بعضی از نقوش فقط در برخی از خانواده‌ها مرسوم هستند؛ بنابراین یا نامی ندارند یا اگر داشته باشند فقط در بین اهل خانه شناخته شده‌اند. بنابر یک رسم دیرین، دختران هریس هرکدام برای جهیزیه خود یک تخته قالی می‌بافتند و مهارت خود را به یادگار می‌گذاشتند. این کار نسل به نسل ادامه یافته است و امروزه نیز در بعضی مناطق رواج دارد.

طرح‌های قالی هریس

طرح‌های معاصر قالی هریس را می‌توان شامل: تاجری، حیات، حاج عظیم، آقا علی اشرف، چلنگری، امیر ارسلان (گون پاپاق)، کف ساده، اسماعیل بیگ، علی بیگ، یدی گل، دستمال نقشه، صمدخانی، پیشیکلی، صبوری یا سیل آپاران، قره‌قاش، راحله، افشان معمولی و لچک‌ترنج، ایدگول^۱ (گل سنجد)، هفت برکه یا هفت حوض، قاچ خاتون یا داش خاتون دانست.

تمام این طرح‌ها جز افشان که به صورت افشان شکسته است، به صورت لچک‌ترنج بافته می‌شوند و وجه مشترک تمام طرح‌ها خطوط شکسته و هندسی آنهاست. نقشه

قالی هریس؛ نقش‌مایه و رنگ ❖ ۲۳

قالی‌های هریس معمولاً لچک‌ترنج است که در اصطلاح محلی به آن گوشه‌گوبک^۱ می‌گویند. حواشی قالی هریس معمولاً سه قسمتی است؛ یک حاشیه پهن و دو حاشیه

باریک که حاشیه پهن را احاطه می‌کنند. معمولاً رنگ زمینه حاشیه پهن تیره در نظر گرفته می‌شود که این امر باعث جلوه بیشتر نقوش متن در قالی می‌گردد. معمولاً ترنج میانی بر زمینه قالی تسلط دارد، به نحوی که قسمت بزرگی از آن را می‌پوشاند. لچک‌ها نیز اغلب مشابهت فراوانی با ترنج میانی دارند. قالیبان هریس در گذشته از نقشه استفاده نمی‌کردند و اغلب قالی‌های خود را به کمک حافظه می‌بافتند یا حداکثر از طرح قالیچه یا الگوی پارچه‌ای دیگری که در کنار دار قالی آویزان بود، کمک می‌گرفتند.

تصویر ۵. قالی لچک و ترنج هریس، با طرح بدیع اسلیمی گردان در متن

دستمال نقشه‌ها

دستمال نقشه‌ها که در زبان محلی به آنها چشنی^۲ نیز می‌گویند، عبارت است از: یک تکه پارچه چلوار ساده سفید رنگ در اندازه ۲۰×۳۰ سانتیمتر تا ۳۰×۴۰ سانتیمتر. این الگوهای طراحی بافت قالی حداقل در طول یک قرن گذشته در منطقه قالی بافی هریس

1. gubak

2. čašni

۲۴ ❖ فصلنامه فرهنگ مردم ایران

به عنوان نقشه قالبی به طور گسترده مورد استفاده قرار می‌گرفت. طرح این دستمال‌ها به صورت یک چهارم و به وسیله قلم‌مو و مرکب یا با استفاده از قلم‌های جوهری (روان‌نویس) ترسیم و رنگ داخل گل‌ها و زمینه لچک و ترنج به وسیله قلم‌مو گذاشته می‌شد و زمینه طرح به همراه بخش‌هایی از لچک و ترنج که باید هم‌رنگ متن قالبی باشد، بدون رنگ باقی می‌ماند. طرح‌ها بدون حاشیه بودند و حاشیه مورد نظر را به صورت مجزا می‌کشیدند یا به صورت ذهنی و بدون نقشه بر روی قالبی‌ها پیاده می‌کردند. نکته قابل تأمل در بافت طرح این دستمال‌ها این است که خطوط تشکیل‌دهنده این طرح‌ها همواره به صورت گردان و منحنی است، ولی پس از بافت بر روی قالبی، این خطوط به صورت نیمه‌هندسی و نیمه‌گردان نمود پیدا می‌کنند. هنر روستایی ایران که قالبی نمود کامل آن است، همواره تمایل شگفت‌انگیزی برای انتزاع نقوش و حتی ساده کردن اسلوب‌های بافت از خود نشان می‌دهد. با پذیرفتن این ویژگی هنر روستایی و نیز با توجه به سابقه طولانی استفاده از طرح‌های گردان روی پارچه‌ها برای بافت قالبی‌هایی با نقوش شکسته، این نظریه که بافندگان هریس به علت ناتوانی در انتقال نقوش گردان طرح‌های سفارشی تجار تبریز، آنها را به طرح هندسی تبدیل کردند رنگ می‌بازد؛ زیرا این کار (هندسی کردن نقوش گردان) از ویژگی‌های هنر روستایی به شمار می‌رود، نه محدودیت دانش فنی بافندگان روستا. فرهنگ استفاده وسیع و فراگیر از دستمال نقشه‌ها از آنجا ریشه می‌گیرد که پیشتر رسم بر این بود که هر طایفه، محله یا بافنده متمکن و حتی تاجر محلی برای تمایز تولیدات خود از انواع دیگر، اقدام به سفارش طراحی نقشه جدید می‌کرد و آن را در اختیار بافندگان قرار می‌داد. از این روست که در میان طرح‌های متنوع قالبی هریس که غالب آنها را الگوی لچک‌ترنج تشکیل می‌دهد، نام‌های فرعی و محلی فراوانی از جمله صمدخان، تاجری، اسماعیل بیک، علی اصلان، چلنگر، صبوری، صنعتگر، عظیم‌خانی و... نیز به چشم می‌خورد که هر کدام معرف نام شخصی است. طراحان این نقشه‌ها با استفاده از ذوق هنری و تأثیرپذیری از نقوش گیاهی طبیعت، به ایجاد طرح‌های زیبا و بدیع همت گمارده‌اند. در پاره‌ای از موارد نیز با توجه به تطبیق برخی نمونه‌ها و شواهد در دسترس، به نظر می‌رسد استادان طراح هریسی از طرح قالبی‌های شهری (و یا بالعکس)

قالی هریس؛ نقش‌مایه و رنگ ❖ ۲۵

الگوبرداری و طرح جدیدی برای بافت قالی با خصوصیات قالی هریس ارائه می‌کردند؛ هر چند پس از بافت، بازشناسی این دو از همدیگر کار آسانی نبود. استفاده از دستمال نقشه‌ها تأثیرات فراوانی در کیفیت و پویایی طرح قالی‌های هریس و حفظ جایگاه هنری و حتی تجاری آنها داشته؛ به گونه‌ای که رواج نقشه‌های جدید کاغذی و

تصویر ۶. چشنی (دستمال نقشه) نمونه‌ای از طرح تاجری (عکس نگارنده)

نقش‌مایه‌های قالی هریس

ریشه و بنیان هیچ امر سستی را نباید در تاریخ و تمدن ملل جستجو کرد، زیرا معمولاً آنچه به سنت رسیده، همه به اعصاری مربوط است که هنوز خطی و کتابتی در میان نبوده است؛ دورانی که به اساطیر ملل مربوط می‌شود. نقوش قالی نیز از این قاعده مستثنا نیست. این نقوش نیز، بخشی از اساطیر و قصه‌های محلی و بخشی دیگر از پوشش

۲۶ ❖ فصلنامه فرهنگ مردم ایران

گیاهی مناطق سرچشمه می‌گیرد. به طور کلی می‌توان ریشه نقش مایه‌ها را باورهای سستی، محیط زیست و طبیعت، ابزارهای زندگی، حیوانات و پرندگان ناحیه زندگی مردمان دانست. در تعریف نقش مایه یا موتیف^۱ گفته شده است که الگو یا تصویری است که در بافت یک اثر هنری به کار می‌رود و گاه تکرار می‌شود. نقش مایه‌های به کار رفته در قالی هریس و حوزه‌های آن، در زمره هنرهای بدوی محسوب می‌شوند، چون در آنها جسارت، صمیمیت و صداقتی وجود دارد که خاص هنر بومی است. نخستین نشانه برای شناخت قالی مناطق، توجه به طرح و نقش مایه و هماهنگی رنگ‌بندی آنهاست. به همین دلیل به شرح برخی نقش مایه‌های خاص منطقه می‌پردازیم:

۱. گوبک^۲ (ناف): نقشی است که در وسط قالی بافته می‌شود و در بعضی از روستاها به آن آینه و نیمچه نیز می‌گویند. گوبک اغلب به صورت اشکال مربع، مستطیل، شش گوش و هشت گوش و گاه به صورت اشکال پیچیده‌تر و ترکیبی بافته می‌شود.

تصویر ۷. گوبک (ناف) مستطیل

1. motif
2. gobak

قالی هریس؛ نقش‌مایه و رنگ ❖ ۲۷

۲. گول^۱: گول به معنی برکه و استخر طبیعی است و در قالی به نقش میانی گفته می‌شود. ترنج‌های منطقه دارای چندین نقش تو در تو هستند و نام‌گذاری‌هایی بر اساس رنگ دارند.

تصویر ۸. گول یا ترنج مرکزی

۳. دستک^۲: گلی است که به چهار طرف ترنج و در راستای مورب آن با زاویه ۴۵ درجه قرار دارد. برخی نیز آن را دسته‌گل می‌گویند.

تصویر ۹. دستک، گل‌های چهار طرف ترنج

-
1. gol
 2. dastak

۴. نجاق^۱: در هریس به سر ترنج، نجاق می‌گویند که بر حسب نقشه، انواع مختلفی دارد. در برخی روستاهای اطراف به آن هیکل یا علم‌باشی نیز می‌گویند.

تصویر ۱۰. نجاق (هیکل و یا علم‌باشی)

۵. شمامه یا شاماما^۲: میوه بومی آذربایجان که شباهت بسیاری با طالبی دارد و کمی از آن کوچک‌تر است. شمامه‌های بزرگ و کوچک به صورت گل‌های پنج‌پر، شش‌پر، هفت‌پر، هشت‌پر و گاهی بیشتر در قالی‌های منطقه وجود دارند.

تصویر ۱۱. شمامه یا شاماما

1. najâq

2. šamâmah/ šâmâmâ

قالی هریس؛ نقش ماهیه و رنگ ❖ ۲۹

۶. بالیق: به معنی ماهی است و از قدیم در قالی‌های منطقه به برخی از انواع برگ‌ها گفته می‌شود. ماهی نماد خوشبختی، برکت و روزی است. بالیق با انواع مختلف (خمیده و عمودی) در ترنج و حاشیه‌ها به کار می‌رود.

تصویر ۱۲. بالیق (ماهی) برگ خمیده

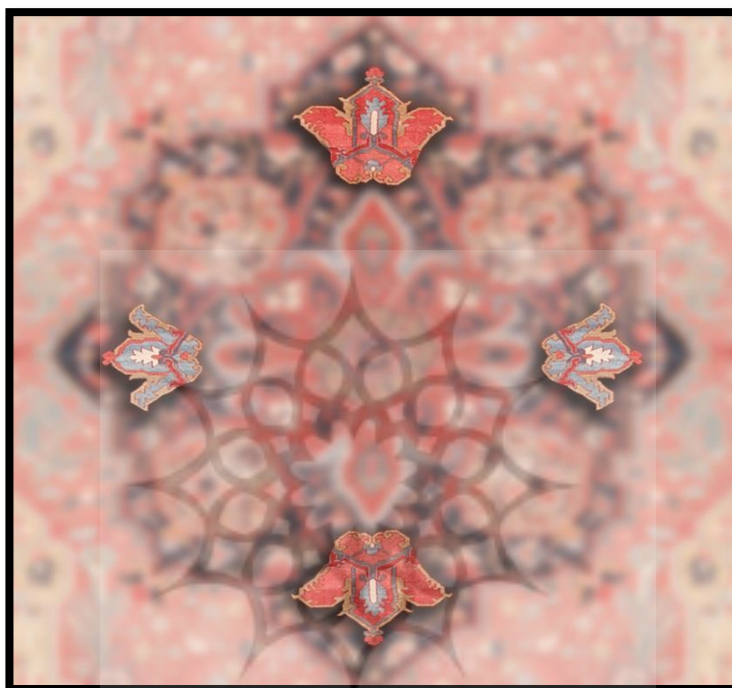
۷. بادام گلی: گلی که از دو قسمت کاسبرگ و غنچه تشکیل شده است. این نقش به ساقه‌های گیاهان در ضمیمه، ترنج و لچک متصل می‌شود و برای تزئین ساقه‌ها مورد استفاده قرار می‌گیرد. از آنجا که شبیه بوته است، به آن بادام گل می‌گویند.

تصویر ۱۳. بادام گلی

۳۰ فصلنامه فرهنگ مردم ایران

۸. لاک^۱ (پر): نقوشی با فرم‌های بزرگ هستند که در ترنج بعضی از قالی‌ها بافته می‌شود. اعتقاد بر این است که پر پرندگان اساطیری می‌تواند موجب التیام زخم‌ها شود، هستی ببخشد و طلسم‌ها را باطل کند. نمونه مقدس آن پر سیمرخ در شاهنامه است.

تصویر ۱۴. لاک (پر)، در چهار طرف ترنج

رنگ‌های قالی هریس

رنگری در هریس در گذشته به روش سنتی (گیاهی) بود و امروزه با رنگ‌زاهای شیمیایی انجام می‌شود. رنگ‌زاهای سنتی مورد استفاده در قالی‌های معاصر هریس عبارت‌اند از: روناس، پوست انار، نیل، سوت دیان (چوب زرد)، برگ گردو، کاه و اسپرک.

1. lalak

قالی هریس؛ نقش‌مایه و رنگ ❖ ۳۱

در قدیم پس از رنگرزی الیاف، آنها را در آب روان قرار می‌دادند تا به ثبات رنگی

تصویر ۱۵. قالی لچک و ترنج سرمه‌ای هریس

برسند. چشمه‌های هریس که در اصطلاح محلی کهریز نامیده می‌شوند، باعث این امر بودند. رنگ‌ها در قالی‌های هریس نام‌های محلی خاص دارند که از جمله می‌توان چهره‌ای^۱ (نوعی قرمز)، خانم سونا (یا آچیق، چهره‌ای یا صورتی روشن پنبه‌ای)، آل (نوعی لاک‌ی، قرمز سیر)، توخ آل (زرشکی یا قرمز سیر)، ترمه‌ای (شتری، طلایی)، زیتونی (پسته‌ای)، یاشیل (سبز)، توخ آبی (آبی سیر)، آچیق آبی (آبی روشن)، سرمه‌ای، قره (مشکی) و دمیر رنگی (طوسی یا رنگ آهن) را نام برد.

ابزارهای بافت قالی هریس

دار ترکی چهارچوبی است که شامل دو سر در بالا و پایین می‌شود که در گویش محلی به آن *آت لوق*^۲ و *اوست لوق*^۳ و گاهی نیز *ارئین*^۴ بالا و پایین می‌گویند و

1. çohrâyi
2. âtluq
3. ustaluq
4. arein

چوب‌های کناره یا راست رو و چپ رو که *دویان*^۱ یا *یانلق*^۲ آنها را به هم متصل می‌کند. چله‌کشی (*بوی چکماخ*^۳) از سوی استادکار یا خلیفه صورت می‌گیرد. کوچی و هاف هم برای مشخص کردن تارها، زیر و رو استفاده می‌شود. بافنده روی الواری که به *ور*^۴، *خرچی*^۵ یا *تخته‌بند* معروف است، می‌نشیند و با پیشرفت کار بافت با شل کردن چله‌ها قالی را پایین می‌کشد. در هریس، قالی‌ها را به دو روش انگشت‌باف (*بارماخ توخوشی*^۶) یا *چاقوباف* (*پیچاخ توخوشی*^۷) می‌بافند. به‌طور کلی در این منطقه، گره ترکی یا *متقارن* (*ایلمک*^۸ یا *ایلمه*^۹) به کار می‌رود. پس از چند رج، پود زیر کلفت (*یوقون ارقاچ*^{۱۰}) و پس از آن پود رو نازک (*نازیک ارقاچ*^{۱۱}) را با سیخ پودکشی (*ارقاچ شیشی*^{۱۲}) رد می‌کنند و با وسیله‌ای سه دندانه به نام *بیجیک*^{۱۳} پود نازک را می‌کوبند، سپس با *دفتین* (*هو*^{۱۴}) پود کلفت را می‌کوبند.

حوزه قالی‌بافی هریس

طرح‌ها، رنگ‌بندی‌ها و آداب و سنن قالی‌بافی هریس تأثیرات مهمی در دیگر شهرها و روستاهای اطراف گذاشته است. هر چند برخی قالیبافان با ذوق و احساس یا بر اثر سفارش، تفاوت‌هایی در طرح و بافت ایجاد می‌کنند، اما در کل، حوزه قالی‌بافی هریس شامل *مهربان*، *بخشایش*، *جانقور*، *اربطان*، *کلوانق*، *گوراوان*، *نمرور*^{۱۵}، *قراجه*، *بیلوردی*^{۱۶}، *ترکایش*^{۱۷}، *خواجه*، *برازین*، *می‌نا*، *کردلر*، *موسی‌لو*، *مقصودلو*، *زرنق*، *هیق*^{۱۸}، *جیغه*، *خانقاه* و... می‌شود.

1. duyân

3. buyçakmâx

5. xaraçi

7. piçâx toxuşi

9. ilmah

11. nâzik arqâç

13. bijik

15. namarvar

17. torkâyeş

2. yânleq

4. var

6. bârmâx toxuşi

8. ilmak

10. yoqun arqâç

12. arqâç şiši

14. hava

16. bilverdi

18. hayaq

جمع بندی

شهر هریس در فاصله حدود ۶۰ کیلومتری تبریز قرار دارد. از دوران صفویه نمونه قالی های تمام ابریشم هریس و بخشایش موجود است. در دوران قاجاریه و پهلوی نیز قالی بافی به عنوان حرفه ای قدیمی ادامه یافت و برخی شاهکارهای قالی های ابریشمی و پشمی محصول این زمان است. بعد از انقلاب نیز قالی بافی به شیوه سنتی از سوی زنان انجام می شود، اما از ویژگی های گذشته کمتر نشانی باقی مانده است. مهم ترین ویژگی های قالی منطقه، انتخاب طرح و نقش مایه ها با رنگ بندی خاص در یک ترکیب بندی مناسب است. در این نوشتار سعی شد به طور کلی ریشه نقش مایه ها که برگرفته از باورهای سنتی، محیط زیست و طبیعت، ابزارهای زندگی، حیوانات و پرندگان ناحیه زندگی مردمان منطقه هریس است، با نمونه های تصویری بررسی شود. در کنار آن، به اصطلاحات محلی، ابزارها و حوزه های بافت این قالی ها نیز اشاره شد. امروزه با توجه به کاربرد دست بافته ها به عنوان زیرانداز، قالی هریس از یک سو به علت پرگوشت بودن آن و از سوی دیگر با توجه به زیباتر و براق تر شدن قالی پس از استفاده از آن، دارای وجه تمایز است و البته این بدان شرط است که قالی دارای طرح و رنگ بندی مناسب باشد و در به کار بردن مواد اولیه و بافت دقت لازم صورت گیرد. به همین دلیل است که قالی های کهنه هریس خریداران بیشتری دارد.

- صباحی، سید طاهر (۱۳۹۳). **قالین**. تهران: انتشارات خانه فرهنگ و هنر گویا.
- ادواردز، سیسیل (۱۳۶۸). **قالی ایران**. ترجمه مهین دخت صبا. تهران: انتشارات فرهنگسرا.
- نصیری، محمدجواد (۱۳۸۵). **فرش ایران**. تهران: انتشارات پرنس.
- ژوله، تورج (۱۳۸۱). **پژوهشی در فرش ایران**. تهران: انتشارات یساولی.
- میرزایی، عبدالله (۱۳۸۸). «بررسی تأثیر کیفی دستمال نقشه‌ها در طرح و نقش قالی‌های هریس». **گلجام: (فصلنامه انجمن علمی فرش ایران)**. ش ۱۴، صص ۱۱۳-۱۲۴.
- پوپ، آرتور آپهام و فیلیس اکرم (۱۳۸۷). **سیری در هنر ایران: از دوران پیش از تاریخ تا امروز**. ترجمه سیروس پرهام و گروه مترجمان. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.